

О.О. КВАША

Оксана Олександрівна Кваша, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗНАЧЕННЯ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ГРУПОВОГО ЗЛОЧИНУ

Поняття співучасті у злочині, розмежування окремих видів співучасників та форм співучасті залежить від розуміння місця і значення причинного зв'язку між діями виконавця, інших учасників злочину та єдиним злочинним результатом. Панівною у сучасній кримінально-правовій науці України є концепція про обов'язкову наявність причинного зв'язку між діями всіх співучасників та спільним злочинним результатом. Ще на початку ХХ століття подібну позицію висловлював Ф. Ліст: «будь-яка особа, яка брала участь у створенні злочинного результату, вважається такою, що заподіяла цей результат, оскільки усі умови є рівнозначними, тобто між співучасниками не має особливої різниці»¹.

Дослідженням проблем співучасті у злочині та причинного зв'язку займалось багато науковців, зокрема М. І. Бажанов, С. Р. Багіров, Р. Р. Галіакбаров, Н. О. Гуророва, У. С. Джекебаєв, А. Ф. Зелінський, М. І. Ковальов, А. Н. Трайнін, Ф. Г. Бурчак, Н. О. Гуророва, А. П. Козлов, О. Ф. Ковітіді, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. Б. Малінін, А. А. Музика, П. Ф. Тельнов, Г. В. Новицький, А. А. Піонтковський, А. А. Тер-Акопова, О. Л. Тимчук, В. В. Сташис, Н. М. Ярмиш та багато інших. Однак, характер причинного зв'язку, обов'язковість його встановлення у різних видах та формах співучасті залишається однією з найбільш складних проблем у кримінальному праві, а тому потребує наукового аналізу вирішення питання про значення причинного зв'язку для визначення групового злочину, що і є метою даної статті.

Кримінальне право України ґрунтується на філософському постулаті, відповідно до якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише за ті негативні зміни в об'єктивному світі, що були викликані поведінкою цієї особи, тобто за наявності причинного зв'язку між вчиненим нею діянням і суспільно небезпечним наслідками, що настали. Так, на певному етапі своєї наукової діяльності український правознавець А. Н. Трайнін наголошував, що у кримінальному праві відповідальність базується на двох однаково необхідних підставах: «об'єктивній підставі – причинному зв'язку і суб'єктивній підставі – вині»². Наведена думка, не зважаючи на її суперечливість, підкреслює значущість і особливе місце причинного зв'язку у системі складу злочину. Вирішення питання про характер причинного зв'язку у злочинах, що утворюють групову злочинність, на наш погляд, не може мати однозначного вирішення. Адже за наявності у злочині виконавця і осіб, які безпосередньо не виконують об'єктивну сторону злочину (організатора, підбурювача, пособника), потребують встановлення кількох причинних зв'язків: між діями виконавця і злочинним результатом, між діями інших співучасників і діями виконавця, між діями інших співучасників та злочинним результатом, заподіяним виконавцем злочину. Відома думка Н. Вінера: причинність є чимось таким, що може бути присутнім у більшому чи меншому ступені, а не тільки просто бути чи не бути³. У зв'язку з цим українські науковці починають розглядати причинний зв'язок як не єдиний вид детермінаційної залежності, і ставлять питання про диференціацію кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння з урахуванням різних видів детермінаційних зв'язків⁴.

Груповим злочинном слід визнавати злочин, що вчинено групою осіб та групою осіб за попередньою змовою. Відповідальність за груповий злочин регламентується як нормами Загальної частини КК України, так і спеціальними нормами в межах Особливої частини. Будь-який груповий злочин являє собою перш за все спільну злочинну діяльність. Так, саме спільність є конститутивною і ключовою ознакою для розуміння сутності співучасті у злочині. Як відомо, у науці кримінального права співучасть часто визначається через поняття «спільна діяльність».

Вчинення злочину групою осіб передбачає участь у злочині декількох (двох або більше) виконавців без попередньої змови між собою. Тобто вчинення злочину групою осіб за чинним законодавством – це завжди співвиконавство, коли всі учасники злочину повністю чи частково виконують дії, що входять в об'єктивну сторону складу відповідного злочину. Змова на вчинення злочину має відбутися лише тоді, коли один із виконавців вже розпочав виконувати об'єктивну сторону складу конкретного злочину. Звернемо увагу на недосконалість законодавчого поняття, оскільки, на наш погляд, і при співучасті без попередньої змови можливий розподіл ролей, зокрема, і пособництво, і організаторська діяльність, а саме – керівництво діями інших осіб на місці вчинення злочину. П. Л. Фріс поділяє таку позицію і наводить вдалий приклад групи осіб без попередньої змови, коли особа, яка приєднується до дій виконавця, виконує функції пособника: «може виникнути співучасть у ситуації, коли до виконавця, що вчиняє крадіжку, приєднується інший, який починає попереджати про можливу небезпеку»⁵. Однак доки чинне розуміння групи осіб як співвиконавства, то не виникає проблем при встановленні сутності причинного зв'язку: такий зв'язок має місце між діями виконавців (співвиконавців) та настанням злочинного результату.

Інший вид групового злочину, тобто вчинений групою осіб за попередньою змовою, являє собою більшу небезпеку, ніж злочин, вчинений групою без попередньої змови. У ст. 28 КК України визначено поняття групи осіб за попередньою змовою як спільне вчинення злочину декількома особами (двома або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Ключовою ознакою даної форми співучасті у злочині є обов'язкова наявність попередньої змови, яка повинна мати місце до моменту, коли один із співучасників почав виконувати об'єктивну сторону злочину.

Відзначимо, що суспільну небезпеку вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб враховано законодавцем: по-перше, закономірно немає обмежень щодо виконуваних ролей; по-друге, таке вчинення є кваліфікуючою ознакою в багатьох статтях КК (ст.ст. 115, 144, 146, 149, 185–192 та ін.); по-третє, визнається обтяжуючою обставиною при призначенні покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67). У науці кримінального права України, однак, немає уніфікованого розуміння змісту кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» у нормах Особливої частини КК України. Існує позиція, що розкращання повинно кваліфікуватися за ознакою вчинення його за попередньою змовою групою осіб лише тоді, коли всі особи брали безпосередню участь у його виконанні. Такий підхід був зумовлений у тому числі роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. № 12 «Про судову практику у справах про корисливі злочини проти приватної власності», які довгий час були чинними, навіть після прийняття нового КК України у 2001 р. Відповідно науковці наполягали, що дана кваліфікуюча ознака передбачає тільки співвиконавство, а в іншому випадку слід посилатись на відповідну норму Загальної частини КК. Прийняття нової Постанови «Про судову практику у справах про злочини проти власності» № 10 від 06.11.2009 р. не змінило цей підхід. Згідно п. 24 учасники вчинення злочину групою осіб діють узгоджено, зі спільним умислом, і кожен із них *безпосередньо виконує діяння, що повністю чи частково утворює об'єктивну сторону складу злочину*. Дії особи, яка безпосередньо не брала участі у вчиненні злочину, але порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину, належить кваліфікувати як співучасть у скоєному у формі пособництва з посиланням на частину п'яту статті 27 КК.

Подібний підхід простежується і в роз'ясненнях Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7.02.2003 р. зміст розглядуваної кваліфікуючої ознаки є таким: в позбавленні потерпілого життя брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його *виконання*. Відповідно при коментуванні кваліфікованого складу злочину «умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб» (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України), вчені стверджують, що наявність попередньої змови на умисне позбавлення життя потерпілого в межах групи зумовлює «більш широке розуміння співвиконавства при вчиненні такою групою умисного вбивства»; а також передбачає як «традиційний характер взаємодії між співвиконавцями, так і ускладнений характер такої взаємодії»⁶. Очевидно, що такий підхід не відповідає законодавчому визначенню «групи осіб за попередньою змовою», в якому йдеться про спільне *вчинення* злочину (ч. 2 ст. 28 КК України). Відповідно дана постанова надто широко тлумачить і поняття співвиконавства при вчиненні умисного вбивства за попередньою змовою групою осіб, наприклад: «усунення перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або істотно ускладнюють це», «ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед убивством». Очевидно, що наведені дії охоплюються не функціями виконавця злочину, а характеризують роль у злочині пособника згідно із законодавчим визначенням у ч. 5 ст. 27 КК України.

Узагальнення на підтримку саме такого розуміння даної ознаки наводить С. Д. Шапченко: а) визнання «декількох осіб» співучасниками будь-якого виду не може бути специфічною ознакою того різновиду співучасті, про який йдеться в ч. 2 ст. 28, – це загальна (родова) ознака співучасті взагалі; б) і в ч. 1, і в ч. 2 ст. 28 вживається таке поняття як «група осіб», і за правилами законодавчої техніки воно повинно мати однаковий зміст; в) визнання злочину таким, що вчинений за попередньою змовою групою осіб, лише тоді, коли в цьому брали участь принаймні два співвиконавці, є домінуючим для правозастосовчої практики і теорії кримінального права⁷.

Прибічників позиції щодо розуміння змісту кваліфікуючої ознаки складу злочину «за попередньою змовою групою осіб» в нормах Особливої частини КК як співвиконавства досить багато: Р. Р. Галіакбаров, В. М. Биков, А. Ф. Зелінський, І. Г. Погребняк, М. С. Уткін, О. М. Царегородцев, М. Д. Шаргородський та інші. Найбільш послідовним з них є Р. Р. Галіакбаров, який груповим злочином визнає лише такий, де кожний учасник умисно, узгоджено з іншими, спільно, у повному обсязі чи частково здійснює *виконання* єдиного для всіх учасників злочину⁸. Одним із положень викладеної концепції є наступне: на відміну від складної співучасті (співучасті з розподілом ролей) інша форма – співвиконавство – регламентується спеціальними нормами в межах Особливої частини, які формулюють правила, що розповсюджуються не на всі, а лише на деякі персоніфіковані законодавцем види злочинів. Не можна визнати обґрунтованим намагання науковців вивести групу осіб, яка вказується в Особливій частині КК як кваліфікуюча ознака, за межі співучасті у злочині.

На наше переконання, науково обґрунтованою, і такою, що впливає із тлумачення норм інституту співучасті у злочині, є інша позиція яка полягає у тому, що група, яка діє за попередньою змовою, може ма-

ти місце як у співвиконавстві, так і у формі співучасті з розподілом ролей. Визначення такої форми співучасті у злочині як «група осіб за попередньою змовою» міститься у ст. 28 Загальної частини КК, де йдеться про спільне вчинення злочину, а не лише «виконання». Тоді як при першому підході прирівнюється спільне вчинення і спільне виконання діяння. Вказані положення ст. 28 КК є універсальними для кримінального закону, адже, за влучним висловом Ф. Г. Бурчака, «в Загальну частину кодексу поміщені положення, які являють собою узагальнену характеристику однотипної за своєю природою злочинної діяльності, які при їх поєднанні з диспозиціями конкретних статей Особливої частини органічно входять в систему ознак їх складів...»⁹. На наш погляд, у Постанові Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» надто широким і таким, що спотворює зміст ч. 2 ст. 27 КК, є визнання співвиконавством випадків, коли «особи, котрі хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства єдиним умислом, спрямованим на позбавлення життя потерпілого, виконали хоча б частину того обсягу дій, які група вважала необхідним для реалізації цього умислу». Наголосимо, що згідно ч. 2 ст. 27 КК виконавцем (співвиконавцем) є співучасник, що своїми діями *безпосередньо* виконав повністю або хоча б частково (у якійсь частині) об'єктивну сторону злочину. Ми не заперечуємо того факту, що наведені дії повинні кваліфікуватись за ознакою «вчинення вбивства за попередньою змовою групою осіб», однак останнє поняття не слід зводити до поняття співвиконавства. Суспільна небезпека групових злочинів полягає не в тому, що злочинці спільно виконують об'єктивну сторону вчиненого злочину, а в тому, що злочин вчиняється спільно об'єднаними зусиллями співучасників, незалежно від тієї ролі, яку виконує кожен з них – однорідності їх чи різнорідності. Очевидно, що спільність умислу і спільність дій не охоплюється поняттям «спільність виконання».

Розподіл ролей у злочинній групі жодною мірою не знижує рівень її суспільної небезпечності, а навпаки – підвищує ефективність досягнення злочинного результату. Особливо це стосується злочинів, при здійсненні яких має місце організуюча чи керівна роль організатора злочину. Організатор завжди надає злочину більшої суспільної небезпечності, адже злагоджені злочинні дії, організовані і керовані, значно підвищують ефективність досягнення злочинного результату. Даний вид співучасті характерний саме для злочинів, що вчиняються за попередньою змовою. Зокрема, дані наукових досліджень свідчать, що серед усіх злочинів, вчинених у співучасті, в яких було виявлено організатора, 75 % вчинено групами за попередньою змовою. Цей показник пояснюється також і тим, що переважна більшість злочинів, які вчинюються групами осіб, здійснюється у формі співучасті за попередньою змовою¹⁰.

Отже, очевидно, що заперечення кваліфікації групового злочину за ознакою «вчинений за попередньою змовою осіб» у випадку наявності розподілу ролей між співучасниками зумовлене невизнанням причинного зв'язку між діями співучасників (крім виконавця злочину) та єдиним злочинним результатом (Н. М. Ярмиш, І. П. Малахов, М. Д. Шаргородський). В окремих дослідженнях заперечується причинний зв'язок лише дій пособника з наслідками і діями виконавця (А. А. Тер-Акопов).

Водночас наявність причинного зв'язку у групових злочинах переважна більшість науковців розглядає як необхідну умову для притягнення учасників групового злочину до кримінальної відповідальності. Як вірно зазначав М. Д. Сергієвський ще в 1880 році, завдання зводиться до визначення причинного зв'язку між дією і наслідком, такого причинного зв'язку, наявність якого є необхідною передумовою будь-якого ставлення у вину¹¹.

Тобто визначення сутності причинного зв'язку при вчиненні злочину групою осіб за попередньою змовою за наявності розподілу ролей викликає найбільше суперечок. Слід визнати, що вчення про причинний зв'язок має принципове значення для обґрунтування відповідальності за співучасть у злочині *незалежно від її форми*. Однак не можна ігнорувати той факт, що причинний зв'язок у групі осіб з розподілом ролей має суттєві особливості, тому не всі науковці однозначно визначають його сутність.

Часто вчені виділяють кілька причинних зв'язків: причинно-наслідковий зв'язок і обумовлююче-опосередкований зв'язок (А. П. Козлов); причинно-наслідковий зв'язок між діянням організатора, підбурювача, пособника і настанням стану готовності вчинити певний злочин у виконавця (виконавців); та між діянням виконавця (виконавців) і настанням злочинних наслідків, передбачених кримінально-правовою нормою ОЧ КК (О. М. Костенко).

Найбільш поширеною у кримінально-правовій науці є положення про те, що злочинний результат є наслідком спільної діяльності всіх співучасників, незалежно від виконуваних ролей (Н. О. Гуторова, В. Б. Малінін). Стосовно окремих видів злочинів, зокрема і найбільш небезпечних у сучасному світі, вчені також притримуються даної позиції: «Співучасть має місце лише в такому терористичному злочині, де злочинні наслідки спричинюються об'єднаними зусиллями всіх співучасників, причому вчинене кожним з них окремо є необхідною ланкою у ланцюгу, який призводить до вчинення злочину»¹².

На наш погляд, будь-які дії, що утворюють груповий злочин, знаходяться у причинному зв'язку із заподіяним наслідком, тому повинні кваліфікуватись як співучасть у злочині. Причинний зв'язок між діями організатора, підбурювача, пособника і злочинним результатом, заподіяним виконавцем, існує, і саме він свідчить про спільність їх участі у злочині, що і є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності співучасників за злочин, вчинений виконавцем.

Причинний зв'язок у груповому злочині є об'єктивно існуючим зв'язком між діяннями всіх співучасників і породженими (викликаними) цими діяннями суспільно небезпечними наслідками. Встановлення при-

чинного зв'язку цими діяннями є необхідною умовою для притягнення кожного із співучасників до кримінальної відповідальності за груповий злочин.

Тому помилковим є тлумачення змісту кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» в Особливій частині КК України виключно як співвиконавства. Вже було приділено увагу роз'ясненням цих законодавчих положень Пленумом Верховного Суду України, хоча, як відомо, вони не мають загальнообов'язкового значення, а носять рекомендаційний характер. Однак вони є своєрідним актом професійного тлумачення чинного КК України, яких мусять притримуватись суди нижчого рівня при розгляді кримінальних справ¹³. Отже, слід внести зміни до вказаних постанов в тій частині, де тлумачення кваліфікуючої ознаки «вчинення злочин за попередньою змовою групою осіб» не відповідає змісту норм, що утворюють інституту співучасті у злочині.

На завершення узагальнимо такі положення: груповий злочин – це злочин, вчинений групою осіб без попередньої змови і групою осіб за попередньою змовою. Тобто наявність/відсутність попередньої змови – єдиний критерій поділу групового злочину на види, оскільки кожний з них може виявлятися як у простій співучасті (співвиконавство), так і у складній співучасті (з розподілом ролей). Кваліфікований склад групових злочинів, передбачений в ОЧ КК України, враховує підвищену небезпеку не спільності безпосереднього виконання, а спільності дій у вчиненні злочину загалом. Це зумовлено тим, що у груповому злочині причинний зв'язок є об'єктивно існуючим зв'язком між діяннями всіх співучасників і породженими (викликаними) цими діяннями суспільно небезпечними наслідками. Встановлення причинного зв'язку є необхідною умовою для притягнення кожного із співучасників до кримінальної відповідальності за груповий злочин.

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. – М.: [Б.в.], 1903. – С. 214.

² Трайнин А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву. – М., 1951. – С. 119.

³ Сачков Ю. В. Жестко детерминированные и статистические закономерности // Современный детерминизм. Законы природы. – М.: Мысль, 1973. – С. 259.

⁴ Див.: Музика А., Багіров С. Диференціація відповідальності за необережні злочини з урахуванням різновидів детермінацій них зв'язків // Право України. – 2004. – № 7. – С. 114; Тимчук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину. Дис. ...на здобуття наук. ступеня к.ю.н. за спец. 12.00.08. – Запоріжжя, 2005. – С. 82-83.

⁵ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина / П. Л. Фріс – К.: Атіка, 2009. – С. 253.

⁶ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – С. 227.

⁷ Шапченко С. Д. Деякі питання тлумачення та застосування статті 28 Кримінального кодексу України // Законодавства України. Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 3. – С. 119-120; Шапченко С. Д. Співучасть у злочині: постатейний коментар до розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України // Законодавства України. Науково-практичні коментарі. – 2003. – № 9. – С. 87-88.

⁸ Галиакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 6.

⁹ Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. – К.: Вища школа, 1986. – С. 94-95.

¹⁰ Кваша О. О. Організатор злочину Кримінально-правове та криминологічне дослідження / О. О. Кваша. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького, 2003. – С. 30-31.

¹¹ Сергеевский Н. Д. О значении причинной связи в уголовном праве. – Часть 1. – Ярославль, 1880. – С. 11.

¹² Алехин В. П. Соучастие в террористической деятельности / В. П. Алехин. – М.: Юрлит-информ, 2009. – С. 10.

¹³ Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: [навч. посібник]. – Львів: ЛДУВС, 2009. – С. 82.

Резюме

У статті доведено, що у груповому злочині причинний зв'язок є об'єктивно існуючим зв'язком між діяннями всіх співучасників і породженими (викликаними) цими діяннями суспільно небезпечними наслідками. Встановлення причинного зв'язку є необхідною умовою для притягнення кожного із співучасників до кримінальної відповідальності за груповий злочин.

Ключові слова: груповий злочин, співучасть, причинний зв'язок, розподіл ролей.

Резюме

В статье доказано, что в групповом преступлении причинная связь является объективно существующей связью между деяниями всех соучастников и порожденными (вызванными) этими деяниями общественно опасными последствиями. Установление причинной связи является необходимым условием для привлечения каждого из соучастников к уголовной ответственности за групповое преступление.

Ключевые слова: групповое преступление, соучастие, причинная связь, распределение ролей.

Summary

It is proved that the crime group causality is objectively existing relations between the acts of accomplices and generated (induced) these acts socially dangerous consequences. Establishment of causality is a necessary condition for bringing each of accomplices to justice for the crime group.

Key words: group crime, complicity, causality, the distribution of roles.

Отримано 12.05.2010